

جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی

مهناز شایسته فر

استادیار دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

از زمانهای قدیم، نوشته‌های خطی به عنوان تنها وسیله تزیینی به کار برده می‌شد و از تصاویر خسبری نبود. در واقع از این نوشته‌های خطی بعدها به عنوان تنها منابع تاریخی قدیمی استفاده می‌شد. با آمدن اسلام، قرآن که حامل سخنان خداوندی است به عنوان موضوعی ارزشمند و با مفاهیم عالی به استخدام هنرمندان خطاط و کتیبه‌نگار درآمد و هنرمندان با استفاده از این خطها به تزیین اماکن مقدسی چون مسجد، امامزاده، خانقاه و مدارس مذهبی پرداختند. هنرمندان مسلمان نه تنها از قرآن برای تزیین اماکن مقدس استفاده می‌کردند، بلکه از آیات ملکوتی قرآن برای تزیین اشیاء روزمره و ظروفی چون بشقاب، کاسه، چراغها و پایه شمعدانهای ساخته شده از فلز، مرمر، سنگ، چوب و پارچه، استفاده می‌کردند.

جدای از زیبایی تزیینی، این خطها در حقیقت حضور خداوند را در هر جا از جمله مسجد، مدرسه، خانقاه، امامزاده برای مسلمانان تداعی می‌کنند. مسلمانان خداوند را حتی هنگام خوردن و آشامیدن ستایش می‌کنند، زیرا بشقاب و کاسه‌اشان با کلمات خداوندی تزیین شده است. بنابراین هنرمند مسلمان همیشه سعی داشته با استفاده از این خطوط حضور خداوند، ایمان به وجود او، انعکاسات معنوی سخنان اولیای خدا و ادعیه، در همه جا برای مسلمانان تداعی شود. به طور کلی هنرمندان مسلمان همواره کوشیده اند تا آثارشان از نظر شکل، تزیینات و رنگ بیشترین هماهنگی و تفاهم را با نیازهای روحی و جسمی انسان داشته و از این طریق محلی آرام، دلپذیر و زیبا برای انسانها فراهم آورند. چنین است که مسلمانان وقتی پایه درون مسجد یا اماکن مقدس می‌گذارند کلمات خداوندی نوشته شده بر در و دیوار مسجد آنها را به عبادت خداوند دعوت می‌کند. در حقیقت این کلمات و آیات، حضور خداوند را که با پدیدار شدن لطافت و زیبایی روح به دست می‌آید تداعی می‌کنند. بحثی که در این مقاله خواهد آمد بررسی این موضوع و سه شعبه مهم کتیبه‌های مذهبی شامل: ۱) کتیبه‌های قرآنی، ۲) کتیبه‌ها با مضامین دعا، ۳) کتیبه‌ها با مضامین حدیث در زمان تیموریان و صفویان است.

کلیدواژه‌ها: کتیبه، قرآن، ادعیه، احادیث، معماری، اسلامی.

۱- مقدمه

هنر اسلامی به طور کلی می‌کوشد تا محیطی به وجود آورد که در آن انسان بتواند وزن و وقار فطری اولیه خود را بازیابد. هیچ مانعی نباید به عنوان حجاب بین انسان و حضور نامرئی خداوند قرار گیرد. هنر اسلامی در وهله نخست ایجاد یک نوع خلأ می‌کند و همهٔ پریشانی‌ها و تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد. در وهله دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. از این امر می‌توان فوراً به اهمیت اساسی و مرکزی معماری و در کنار آن کتیبه‌ها در هنر اسلامی پی برد.

معماری است که باید هماهنگی و آرامش موجود در طبیعت را در اماکن پر جمعیت دوباره ایجاد کند. در یک مسجد فرد مؤمن هیچگاه فقط یک بینندهٔ صرف نیست، بلکه می‌توان گفت هرگاه او با طهارت و حضور قلب به نماز می‌ایستد و سپس به قرائت نوشته‌های قرآنی، ادعیه و احادیث منقوش و مکتوب بر در و دیوارهای مسجد می‌پردازد، به نحوی با معنا و انعکاسات معنوی خطوط ارتباط برقرار می‌کند. بنابراین نه تنها معماران مسلمان، بلکه کتیبه‌نویسان نیز می‌کوشیدند تا فضایی به وجود آورند که کلیه صفات و کیفیات مقامات معنوی را متجلی سازند.

چنین است که فضای معنوی ایجاد شده به وسیلهٔ کتیبه‌ها در اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امامزاده‌ها و خانقاه‌ها، انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد. در حقیقت می‌توان بیان داشت که معماری اسلامی در طول تاریخ همیشه از ارزش و توجه خاصی برخوردار بوده و در برگیرندهٔ تمام خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان است. فضای باز معماری اسلامی با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد. انسان با ورود در این اماکن خود را در میان دنیایی معنوی می‌یابد که یادآور بهشتی است که قرآن از آن سخن به میان آورده است.

این الگوها همچنین از نام‌ها و اوصاف خداوندی و نام پیامبر (ص) و علی (ع) تشکیل می‌گردید که با استفاده از آجرهای ساده یا تزئینی این کلمات شکل می‌یافتند. در دوران تیموریان (۷۷۱-۹۱۱) و صفویان (۹۰۵-۱۱۴۸) این شیوه کار بسیار متداولتر از گذشته بود

همچنانکه مسجد جامع سمرقند (۸۰۱-۸۰۸) کاملاً از درون و بیرون با آجرکاری و کاشیکاری نوشتاری پوشیده شده است و مسجد جامع اصفهان (از دوران آل بویه به بعد) را می‌توان نمودار تمامی سبک‌های تزیینی خوشنویسی به حساب آورد.

برنامه‌ها و گرایش‌های فرهنگی - مذهبی حاکمان تیموری و صفوی نوعی پیوند مستقیم میان هنر و مذهب به وجود آورد که در نهایت موجب شد تا آنها به عنوان حاکمان و پشتیبانان بر حق جهان ایرانی به رسمیت شناخته شوند. این امر در طول بررسی تعدادی از کتیبه‌هایی که به دنبال می‌آید، به اثبات خواهد رسید.

بررسی برخی از برنامه‌های مهم در طول پادشاهی این امیران، به صورت کتیبه‌نگاری می‌تواند راهنمای مادر رابطه با هنر تولید شده در طول دوران پشتیبانی و حمایت آنها از هنرمندان، همچنین سیاست و تدبیر آنان در گزیدن موضوعات برای کتیبه‌نویسی باشد. با مطالعه کتیبه‌های این دوران، روشن می‌شود که حاکمان تیموری از این آثار به عنوان وسیله‌ای برای بیان مسلک شاهی استفاده می‌کردند و حاکمان صفوی به منظور ترویج مفاهیم و شعائر مذهبی حامی کتابت کلام وحی و ائمه بودند.

در عین حال، این کتیبه‌ها بازتاب تمایلات زیبایی‌شناسانه آنها در هنر و مذهب بود. آنها نوعی پیوند مستقیم میان توان فرهنگی و اعتبار سیاسی خود به وجود آوردند که به آنها این امکان را داد تا بتوانند یکی از فرهیخته‌ترین و مذهبی‌ترین دربارها را در تاریخ جهان اسلام بگسترانند.

خط کوفی در بناهای مذهبی از گذشته تا کنون همواره مورد استفاده قرار می‌گرفت. اما پس از قرن دوم با خطوط مستدیر و قوسی همانند ثلث، نسخ که در بسیاری از مساجد دوران تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفت، و خط تعلیق، نستعلیق که کمتر در بناها استفاده گردید، همراه گشت. در این مقاله دوران تیموری و صفوی از نظر کاربرد

۱. مسجد جامع اصفهان در دوران آل بویه ساخته شد، اما گنبدها، رواق‌های وسیع و مناره‌های بلندتر در دوره صفویان دوباره تزیین شدند.

نوع کتیبه‌ها و مفاهیم مذهبی به کار رفته در آنها مقایسه خواهند شد. از آنجا که حکومت در دو زمان تیموری و صفوی به ترتیب سنی و شیعه بوده است نوع مذهب در نوع کاربرد کتیبه‌ها تأثیر داشته است.

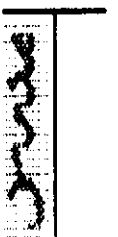
بخشهایی که در این مقاله به دنبال می‌آید ابتدا شامل آیات قرآنی است که در کتیبه‌های معماری از آنها استفاده می‌شود. سپس به کتیبه‌های دعاگونه می‌پردازد که در برگیرنده دعا خطاب به پیامبر (ص)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س)، دو امام اول امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و همچنین دعا خطاب به دوازده امام (ع) است.

در آخرین بخش این مقاله کتیبه‌های حدیث گونه بررسی می‌شود که البته در این بخش تأکید بر انتخاب آن دسته از احادیثی است که در برگیرنده مضامین شیعی و گفتار ائمه (ع) یا پیامبر (ص) در ارتباط با ائمه (ع) است.

این تقسیم بندی از آنجا نشأت می‌گیرد که منابع معنویت اسلامی^۱ از سویی ناظر به قرآن کریم و از سویی دیگر ناظر به حقیقت روح و سخن پیامبر (ص) و ائمه (ع) است که از طریق حدیث و سنت و دعا دوام و بقا یافته است به همین دلیل در این مقاله به این سه بعد حقیقت معنوی که در کتیبه‌ها تجلی یافته است پرداخته می‌شود.

وجود کتیبه‌ها در معماری اسلامی از خصایص بارز و اهمیت فراوان هر بنایی است و در اینجاست که دو ویژگی مهم این کتیبه‌ها را بر شمرد.

۱. استفاده از خطاطی در معماری به عنوان عنصر تزئینی و عامل همسان نمودن انواع مختلف بناهای اسلامی استفاده می‌شود. تقریباً تمامی بناهای اسلامی کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، دعا و حدیث بر سطوح خارجی و داخلی خود دارند. از مطهای مشخصی هم برای نگارش این خطوط استفاده می‌شود، به عنوان مثال در قسمت‌های خارجی بنا، مناره‌ها، سردرها، و پایه گنبد‌ها و در قسمت‌های داخلی، محراب، قبله و پایه داخلی گنبد، تقریباً می‌توان گفت هر

فضای خالی با عناصر نوشتاری تزیین می‌شود. کلمات منفرد همچنین به صورت تکراری با ایجاد طرح یا الگویی بر سطوح داخلی دیوارها نوشته می‌شدند. کلماتی که بدین صورت مورد استفاده قرار می‌گرفتند اکثراً برگرفته از آیات قرآنی بودند که به خط کوفی بنایی نگارش می‌شدند.

۲. جدای از زیبایی تزیینی کتیبه‌ها، آنها معانی و مفاهیمی را در بردارند که از یک سو منعکس کننده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آنها و از سوی دیگر نمایانگر تمامی خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنهاست. از آنجاییکه ما می‌توانیم کتیبه‌ها را از لحاظ داشتن معنای مذهبی به سه قسم تقسیم نماییم، در این قسمت به کتیبه‌های قرآنی می‌پردازیم.^۱

۲- کتیبه‌های قرآنی

به نظر می‌رسد که آیات قرآنی به عنوان بیشترین تزیین بنایی سطوح خارجی و داخلی ساختمانها کاربرد داشته است. کتیبه‌های قرآنی اغلب شامل جملاتی در اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان است. این اعتقادات اغلب به خط کوفی، معنوی‌ترین خط عربی، در دور بنا و بخصوص نزدیک محراب، محل تجمع و تمرکز مسلمانان، نشان داده شده است.

از طرف دیگر از مطالعه دقیق کتیبه‌های قرآنی درمی‌یابیم که برخی سوره‌ها که در ذیل به آنها پرداخته می‌شود در بسیاری از جاها تکرار شده است. بدین ترتیب می‌توان این گونه اظهار داشت که شخصی که این متنهای قرآنی را انتخاب کرده است باید یا به علت آشنایی با تمام قرآن یا به دلیل معنای خاصی که در این سوره‌ها و آیات وجود داشته آنها را انتخاب کرده باشد.

بدون شک علما یا اشخاص دانشمند مذهبی، نقش مهمی در انتخاب این آیات داشته‌اند، زیرا آنان به علت انس خاص با قرآن، از مفاهیم و معانی ظاهری و باطنی آن بیشتر مطلع بوده‌اند. البته در

۱. برای ترجمه و تفسیر آیات و سوره‌ها رک: قرآن کریم، ترجمه و تفسیر: مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، بنیاد نشر و ترویج قرآن، ۱۳۶۳.

بعضی موارد خطاطان خود، آیات را انتخاب می‌کردند که در این حالت آنان اشخاص معمولی نبودند.

بنابراین ما باید طبق سخن قاضی احمد نویسنده معروف زمان صفویان آنان را علمایی بدانیم که می‌توانستند سبکهای مختلف خط را در نهایت زیبایی و تکامل نگارش کنند. این خطاطان با قرآن آشنا و مأنوس بودند و بعضی از آنان، قرآن را از برداشتند. اغلب مردان با ایمان و با تقوایی بودند که بیشتر اوقات خود را به ستایش خداوند سپری می‌کردند و به عبادت او مشغول بودند [۱].

از جمله سوره‌های معروفی که در مساجد دوران تیموری و صفوی مورد استفاده قرار می‌گرفت سوره‌های کوچک جزء سی‌ام قرآن است که احتمالاً به دو دلیل کوچکی و بالطبع جای گرفتن آنها در سطوح مختلف دیوار، به هر اندازه و هر شکل و همین‌طور پر محتوا بودن گزینش شده و خوشنویسان مسلمان برای کتیبه‌نگاری از آنها استفاده کرده‌اند.

اولین مثال سوره‌ء والعصر است «بسم الله الرحمن الرحيم والعصر ان الانسان لفي خسر الا الذين امنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر» که به عنوان نمونه در مدرسه مذهبی نیم‌آورد (اوایل قرن دهم)، مدرسه چهارباغ (قرن یازدهم)، مسجد جامع اصفهان (از زمان آل بویه به بعد) و بسیاری جاهای دیگر آمده است.

این سوره بیانگر قدرت نامنتهای خداوند در روز رستاخیز است و اشاره به این موضوع دارد که تنها کسانی که به خدا ایمان آورند و به راستی و درستی در دین یکدیگر را سفارش کنند در زیان و خسران نخواهند بی‌بود. مفسرین کلمه والعصر را به عصر نورانی پیامبر (ص) یا دوران ظهور ولی عصر (عج) منسوب می‌کنند.

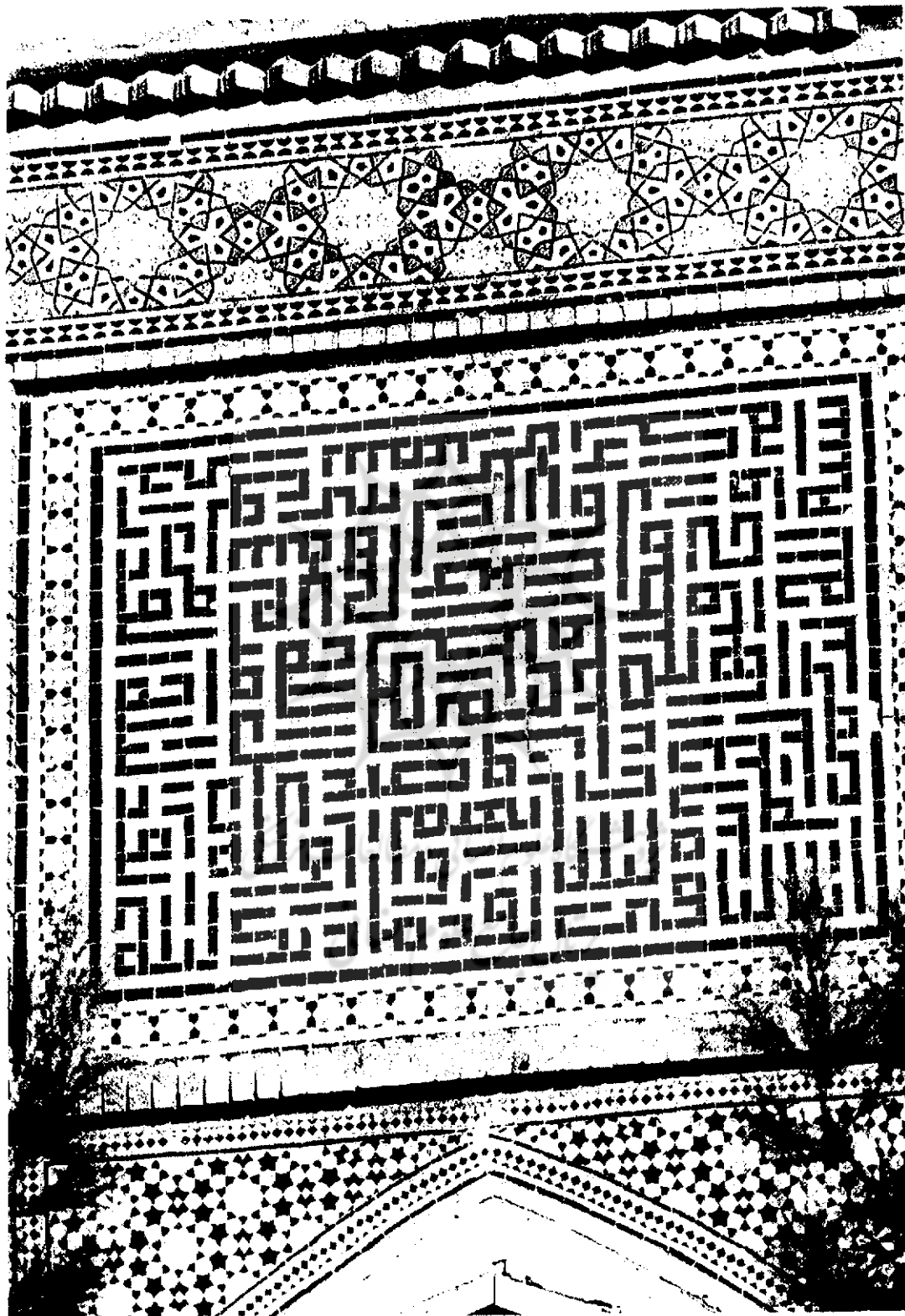
اگر ما به تفسیر اخیر دقت بیشتری داشته باشیم در می‌یابیم که شاید یکی از علت‌های انتخاب این سوره در مسجد و مدرسه زمان صفویه توجه دادن افکار شاگردان علوم دینی و مردم به این نکته باشد که تقوی پیشه کنید و از خداوند

بترسید و در راه فراگیری دوستی ائمه و مخصوصاً امام زمان بکوشید که روزی فرا خواهد رسید که در آن روز با قیام آن حضرت (عج) بدان از خوبان جدا خواهند شد.

سوره بعدی سوره کوثر است «بسم الله الرحمن الرحيم انا اعطيناك الكوثر فصل لربك وانحر ان شانئك هو الابتر» که به عنوان نمونه در مسجد کبود تبریز (۸۷۰) و مسجد سید اصفهان به کار برده شده است. این سوره بیانگر بخشش و سخاوت خداوند (نعمت) به حضرت محمد (ص) است که یکی از بهترین آنها فاطمه (س)، دختر پیامبر (ص) است.

سوره دیگر، سوره قدر است «بسم الله الرحمن الرحيم انا انزلناه في ليلة القدر وما ادريك ما ليلة القدر. ليلة القدر خير من الف شهر. تنزل الملكة والروح فيها باذن ربهم من كل امر. سلام هي حتى مطلع الفجر» که به عنوان نمونه در مدرسه مذهبی چهار باغ اصفهان (قرن یازدهم) با خط کوفی بنایی دیده می‌شود (تصویر ۱)، همین طور در مسجد شیخ لطف الله (۱۰۴۱-۱۰۷۵) در قسمت داخلی مسجد با استفاده از خط ثلث نگارش یافته است.

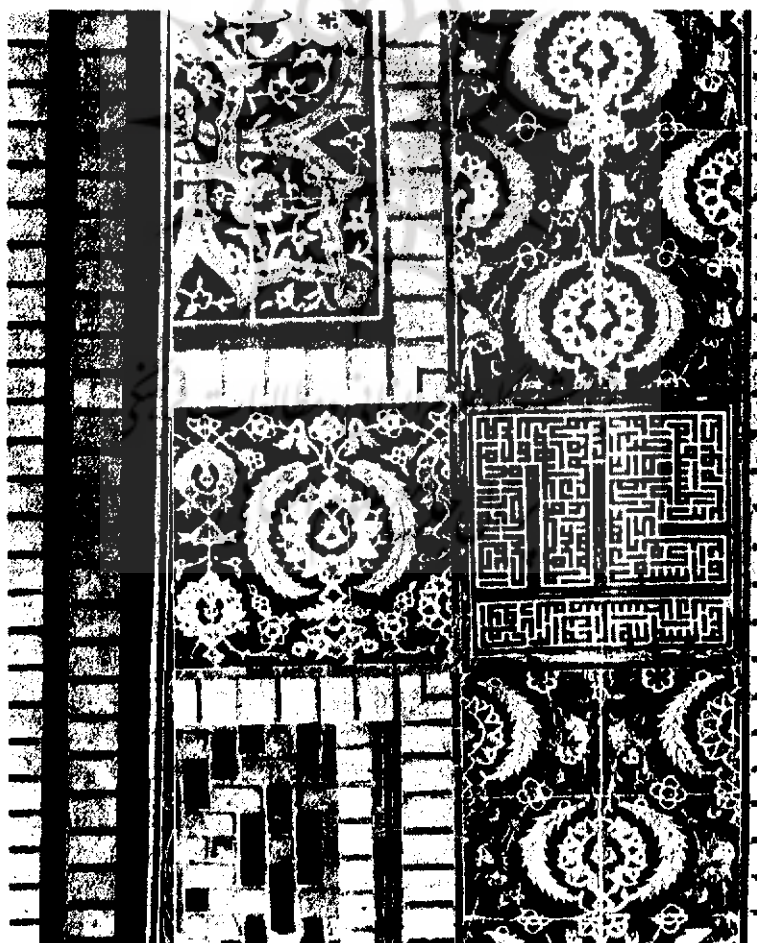
این سوره بیان نزول قرآن در شب قدر است که طبق صریح قرآن کریم شب قدر هزار مرتبه از هزار ماه بهتر و بالاتر است و این شبی است که امام عصر به اذن خداوند حضور دارد و سرنوشت مردم رقم می‌خورد. گرامیداشت قرآن و زمان نزول آن و حضور امام عصر (عج) می‌تواند از دلایل انتخاب این سوره در این اماکن باشد. این کتیبه خطی حک شده بر دیوار مسجد برای انسان مسلمان، اعتقاداتش را بازگو می‌کند و اهمیت خود قرآن و نزول آن را در شب قدر به او متذکر می‌شود.

تصویر ۱ سوره القدر، کوفی بنایی، مدرسه چهارباغ اصفهان (قرن یازدهم)

از دیگر سوره‌های جزء سی‌ام قرآن که به عنوان نمونه در مدرسه مذهبی نیم‌آورد و صحن عباسی مشهد (اوایل قرن یازدهم) (تصویر ۲) دیده می‌شود سوره حمد است «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين. الرحمن الرحيم. مالك يوم الدين. اياك نعبد و اياك نستعين. اهدنا الصراط المستقيم. صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين» که با استفاده از خط کوفی بنایی به صورت کلمه «الله» نوشته شده است. این سوره را می‌توان در زمرة یکی از شناخته شده‌ترین سوره‌های قرآن دانست. این امر بیشتر به دلیل آن است که این سوره مبارک برای خواندن در نماز انتخاب شده و بر طبق نظر علمای اسلام، محتوا و مضمون موجود در سوره بیانگر معنای ۱۱۳ سوره دیگر قرآن است درباره اصل توحید، معاد، نبوت، عدل و امامت، یعنی پنج اصل اساسی اسلام، سخن گفته است [۲].

تصویر ۲ سوره حمد، کوفی بنایی، صحن عباسی مشهد (اوایل قرن یازدهم)

البته از سوره‌های دیگر جزء سی‌ام قرآن نیز خطاطان مسلمان برای تزیین کتیبه‌ای اماکن مذهبی، مخصوصاً مساجد و مدارس، استفاده می‌کردند و بررسی دقیق‌تر و موردی آنها مستلزم تحقیق و زمینه پژوهشی دیگری است که در این فرصت نمی‌گنجد.

در زمینه استفاده از متون قرآنی برای تزیینات کتیبه‌های اماکن مذهبی دوران تیموری و صفوی مابده گروهی از آیات منتخب از سوره‌های قرآنی برمی‌خوریم که به طور مشابه در اماکن تیموری و صفوی از آنها استفاده شده است.

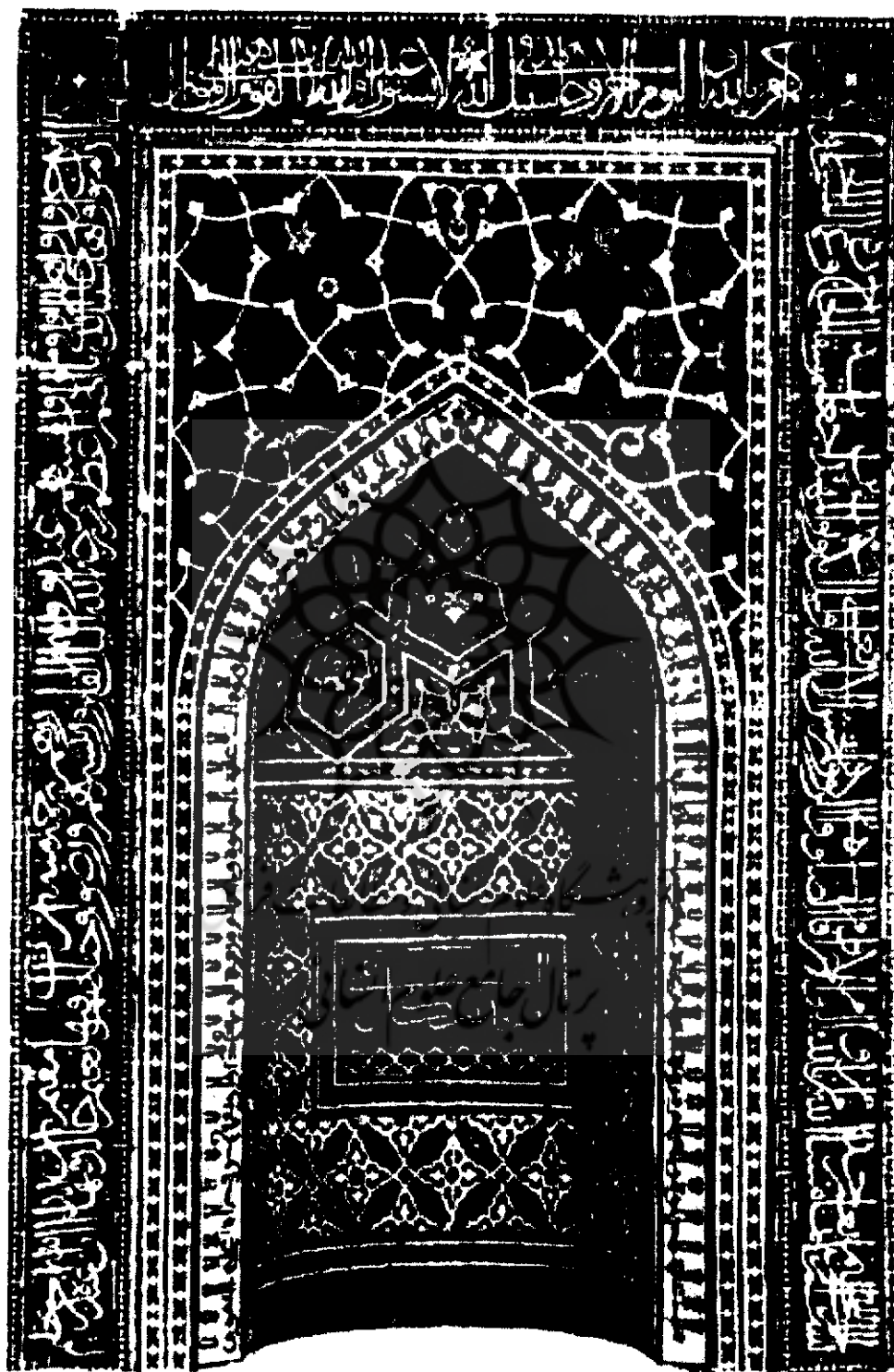
از جمله این گروه از آیات می‌توان به آیات ۱۸ تا آخر آیه ۲۲ سوره توبه اشاره کرد «انما یعمر مساجد الله من امن بالله و الیوم الاخر و اقام الصلوه و اتی الزکوه و لم یخش الا الله فغسی اولئک ان یکونوا من المهدتین. اجعلتم سقایه الحاج و عمارة المسجد الحرام کمن امن بالله و الیوم الاخر و جاهد فی سبیل الله لایستون عند الله و الله لایهدی القوم الضالین الذین امتوا و هاجروا و جاهدوا فی سبیل الله باموالهم و انفسهم اعظم درجه عند الله و اولئک هم الفائزون. یشرهم ربهم برحمه منه و رضوان و جنات لهم فیها نعیم مقیم.

خالدین فیها ابدان الله عنده اجر عظیم.» که به عنوان نمونه در حاشیه محراب مدرسه امامیه^۱ (تصویر ۳) در شهر اصفهان (قرن هشتم) و درب اصلی مسجد کبود تبریز و ایوان اصلی مسجد گوهرشاد مشهد نوشته شده است.

در ترجمه این آیات مقام و رتبه حضرت علی (ع) که در راه خداوند قیام نموده است حتی بیش از آنان است که مقام آب دادن به حاجیان (سقاویت) و ساخت (تعمیر) مسجد الحرام را بر عهده دارند.

۱. محراب مدرسه امامیه اصفهان هم اکنون در موزه هنر متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

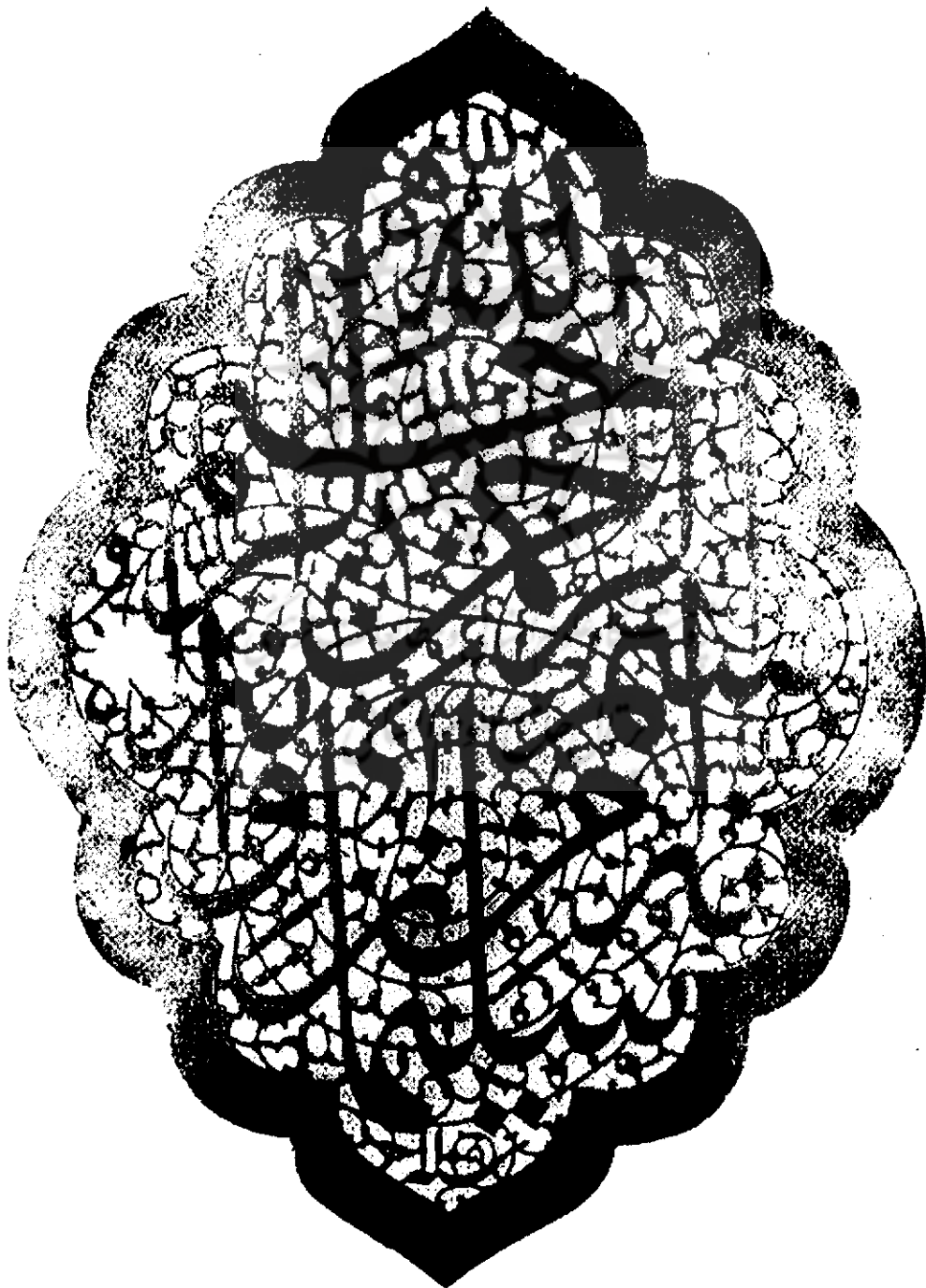

تصویر ۲ آیات ۱۸-۲۲ از سوره توبه، خط محقق، محراب مدرسه امامیه اصفهان، (قرن هشتم)

کتیبه مدرسه امامیه را در اطراف محراب و به خط محقق نگاشته اند و از قسمت انتهایی سمت راست شروع شده و در قسمت انتهایی سمت چپ پایان می‌یابد. این محراب یکی از قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین نمونه‌های استفاده از کاشی معرق متعلق به دوران ایلخانیان (۶۶۳-۷۵۶) است. استفاده از این آیه با مضمون شیعی بیانگر اعتقادات حاکمان شیعی دوران ایلخانی است که در تزیینات این محراب انعکاس یافته است [۳].

برای اثبات حقانیت جانشینی علی (ع) شیعیان به آیات قرآنی رجوع کرده‌اند که آیه ۲۲ سوره توبه از جمله این آیات است که به مقام برتر حضرت علی (ع) در پیشگاه خداوند اشاره دارد [۴]. مسجد نائین [۵] در مرکز ایران، بهترین و قابل توجه‌ترین اثر معماری سلسله آل بویه است که هم در بر گیرنده آیات ۱۸-۲۲ سوره توبه و هم آیه ۲۳ سوره احزاب است «و قرن فی بیوتکن و لاتبرجن تبرج الجاهلیه الاولى و اقمن الصلوه و اتین الزکوه و اطعن الله و رسوله انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا». این آیه به اهل بیت برمی‌گردد، در حاشیه دور محراب به نگارش در آمده و با جمله «اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» خاتمه یافته است.

از آیه ۳۰ سوره نمل برای تزیین کتیبه‌ای پلاک فلزی یک در استفاده شده که به دستور شاه سلیمان به تاریخ ۱۰۷۷ (تصویر ۴) ساخته شده است.

در معنای این آیه که در بر گیرنده داستان حضرت سلیمان و ملکه سباست آمده است که «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم» (این نامه از جانب سلیمان و عنوانش به نام خداوند بخشنده مهربان است.) این تنها سوره‌ای است که با بسم الله الرحمن الرحیم شروع می‌شود و در داخل سوره هم از بسم الله الرحمن الرحیم استفاده شده است در حقیقت این سوره دو بسم الله دارد. مطمئناً از این نوع پلاک فلزی، در اماکن مذهبی چون امامزاده‌ها، مساجد و تکیه‌ها استفاده می‌شده است.

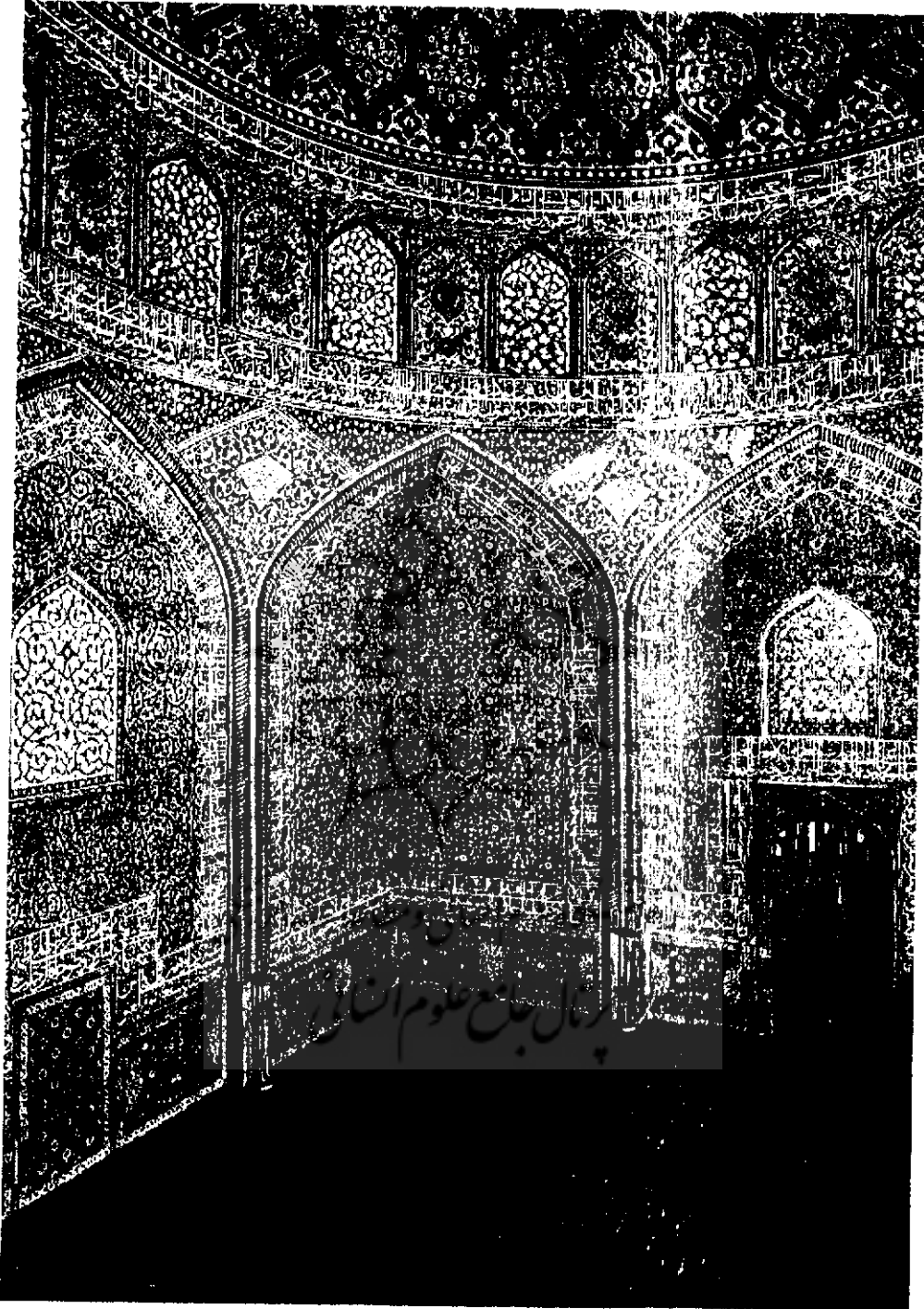
نوع کار خوب فلزی دایلی بر این مدعاست. به نظر می‌رسد که انتخاب این سوره برای این پلاک با نظر خود شاه سلیمان (۱۱۰۶-۱۰۷۷) بوده است. یکی از این دلایل آن هماهنگی نام این پادشاه با نام حضرت سلیمان و منسوب کردن خودش به حضرت سلیمان است. بر دلایق آیات قرآنی و تاریخ انبیا این پیامبر عظیم الشان از توانایی شگرفی در مقابل حیوانات و طبیعت برخوردار بوده است از این رو شاه سلیمان از یک سو سعی داشته خود را شخصی نیرومند در مقابل عوام مردم جلوه دهد و از

سوی دیگر چون نامش در قرآن آمده است خود را فردی مذهبی و اهل دین معرفی کند. قاعدتاً هر شخصی با دیدن نام حک شده سلیمان بر روی این قسمت، فوراً به یاد شاه وقت می افتاده است.

آیات ۲۵۷-۲۶۰ سوره بقره که به آیت الکرسی معروف است، از مهمترین آیاتی است که در اماکن مذهبی چون امامزاده‌ها مورد استفاده قرار می گرفته است. *الله لا اله الا هو الحی القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له مافی السموات و مافی الارض من ذا الذی یشفع عنده الا بذنه یعلم ما بین یدیهما و ما خلفهم و لایحیطون بشیء من علمه الا بما شاء و سع کرسیه السموات و الارض و لایؤده حفظهما و هو العلی العظیم. لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی فمن ینکفر بالطاغوت و یؤمن بالله فقد استمسک بالعروة الوثقی لا انفسام لها و الله سمیع علیم. الله ولی الذین امنوا یخرجهم من الظلمات الی النور. و الذین کفروا اولیاءهم الطاغوت یخرجونهم من النور الی الظلمات اولئک اصحاب النار هم فیها خالدون.* این آیات به این دلیل آیت الکرسی نامیده می شوند که کلمه کرسیه السموات و الارض در خلال آیات آمده است و این آیات نشانگر تمام نعمات و رحمت خداوند بر روی زمین هستند.

استفاده از این آیات در بسیاری از اماکن مذهبی زمان تیموری و صفوی مشاهده شده است. حتی هنرمندان مسلمان با ظرافت خاصی این آیات مبارک را بر روی ظروف مسی و سفالی حک می کردند. شاید به این دلیل که از تبرک و قداست نهفته در کلمات خداوندی آن در لحظه لحظه زندگی روزمره برخوردار شوند. این آیات که در بیان قدرتمندی خداوند بر آسمانها و زمین و علم بی منتهاش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص و پاک نازل شده است [۴]، برای مثال بر دیواره خارجی مقبره سید احمد یساوی (۸۰۰) در ترکستان [۶] و همچنین مسجد شیخ لطف الله اصفهان (۱۰۱۲-۱۰۲۹) دیده می شود (تصویر ۵).

تصویر ۵ آیات ۲۵۷-۱۶۰ از سوره بقره «آیت الکرسی»، خط ثلث، مسجد شیخ لطف الله اصفهان

(۱۰۱۲-۱۰۲۹)

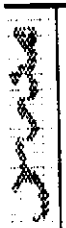

سوره جمعه هم از دیگر سوره‌های مهم و مرسوم در تزیینات کتیبه‌ای اماکن مذهبی این دوران است که بیانگر معنای عمیق بهشت و جهنم به عنوان منعکس‌کننده اعمال انسانها در روی زمین و بشارتی است برای آن دسته از مردمان مسلمان که قانون خداوندی را رعایت کرده و از احکام او پیروی می‌کنند. اینها بدون شک یاران و دوستان خداوندند [۴]. حضور این سوره در درون مسجد حقیقتاً انسانها را به عبادت با توجه دعوت می‌کند. در مسجد جامع یزد (از قرن پنجم به بعد) و مسجد شیخ لطف الله اصفهان، سوره جمعه در قسمت داخلی محراب نگاشته شده است.

مثال دیگر استفاده از آیات قرآنی در نگارش پارچه‌های ابریشمی است که معمولاً در داخل امامزاده‌ها بر روی ضریح انداخته می‌شود. بر روی یکی از این پارچه‌ها که تاریخ ۱۰۸۹ بر آن نقش بسته آیه اول سوره فتح با خط مثنوی (آینه‌ای) نوشته شده است [۷].

به کارگیری این آیه «بسم الله الرحمن الرحيم انما فتحنا لک فتحا مبینا. لیغفر لک الله ما تقدم من ذنبک وما تأخر ویتم نعمته علیک ویهدیک صراطا مستقیما» (ای رسول ما غم مدار که ما تو را به فتح آشکاری در عالم فیروز می‌گردانیم.

یعنی تو را نه تنها بر مکه بلکه بر شهرهای دیگر جهان غالب می‌گردانیم) بر پارچه مخصوص روی ضریح، در محل مخصوص دفن امامزاده‌ها، همان اشخاصی که در طول تاریخ همواره مورد ظلم حاکم وقت بوده و به شهادت رسیده‌اند و شاید بتوان آنها را به سالار شهیدان امام حسین (ع) ملحق دانست، دارای معنای خاصی است و می‌توان مفهوم نهفته در آن را از زمان پیامبر (ص) و شرایطی که در آن بسر می‌برد بدین گونه گسترش داد که گرچه امام حسین (ع) به ظاهر شکست خورد، در واقع پیروزی حقیقی که همان اطاعت خداوند و نه اطاعت ظالم بود نصیب ایشان شد و از طرفی برای همه جهانیان

این درس عبرت و پیام را به ارمغان آورد که شهادت بهتر از سر به ظلم ظالم سپردن است.

همان طور که قبلاً بحث شد هنر اسلامی ثمره روحانیت اسلامی است و مکمل و حامی حیات معنوی به شمار می‌رود. به همین علت گوش دادن به نوای تلاوت قرآن، یا مشاهده و درک یک قطعه خوش نویسی می‌تواند جاذبه‌ای معنوی در انسان به وجود آورد. انعکاس معنوی آیات قرآنی به کار رفته در تزیینات کتیبه‌ای مساجد و دیگر اماکن مذهبی دوران تیموری و صفوی در اذهان بینندگان همان هدفی است که خوشنویس این قطعات دنبال می‌کرده است.

البته نکته‌ای که باید در اینجا به آن اشاره کرد ارتباط بین مضمون و مفاهیم آیات قرآنی و محل قرار گرفتن آن در مساجد و دیگر ابنیه مذهبی است که هنرمند خوشنویس این ارتباط را در بعضی از قسمت‌ها رعایت کرده، به عنوان نمونه استفاده از آیه ۳۹ سوره آل عمران «و هو قائم یصلی فی المحراب» (هنگامی که او در محراب ایستاده است) و آیه ۱۱۴ سوره هود «واقم الصلوة طرفی النهار زلفاً من اللیل» (صبح و عصر و شب به صورت منظم عبادت کن) برای تزیین حاشیه دور محراب که در حقیقت محل تجمع عبادی مسلمانان است یا استفاده از آیه ۲۵ سوره نور «الله نور السموات والارض» (خداوند نور آسمانها و زمین است) برای تزیین چراغهای مساجد که پرتوافکنی آنها تشبیه به نور خداوند شده که روشنی بخش زندگی ظلمانی انسانها در زمین و آسمان است. گروه دوم کتیبه‌هایی که در ایجاد فضای معنوی مؤثرند دعاها هستند که در قسمت بعدی به آن پرداخته می‌شود.

۳- ادعیه در کتیبه

در کنار استفاده از قرآن در کتیبه‌ها، به گروهی از کتیبه‌ها بر می‌خوریم که با اهمیتی یکسان همانند آیات قرآنی مورد استفاده قرار گرفته‌اند این دسته را، که کتیبه‌های

دعا نامیده می‌شوند می‌توان به سه گروه مهم و مشخص تقسیم بندی کرد. گروه اول، توصیف کننده نامهای زیبای خداوند، ستایشگر او و بازگو کننده تواناییهای شگرف اویند. مثالهای زیادی از گروه اول در دو دوره تیموری و صفوی مشاهده شده است.

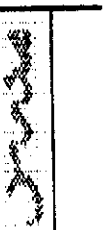
گروه دوم، در ستایش پیامبر و دعا برای ایشان است. گروه سوم، در ستایش امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است. در این گروه همچنین نمونه‌هایی در ستایش دیگر امامان شیعه تا امام دوازدهم (ع) به چشم می‌خورد.

به نظر می‌رسد این دعاهای از کتابهای ادعیه‌ای باشد که به عنوان مثال می‌توان به کتاب دعای مفاتیح الجنان^۱ که مجموعه‌ای از دعاهای زیاد و متفاوتی است که به وسیله حاج شیخ عباس قمی در تهران در سال ۱۳۹۱ جمع آوری شده اشاره داشت.^۱ این کتاب مجموعه‌ای از دعاهای منسوب به ائمه و سوره‌های قرآنی است^۲ و دربرگیرنده شمار زیاد و مهمی از دعاهای درگاه خداوند، پیامبر (ص)، امام علی (ع) و دیگر امامان شیعه (ع) است.

یکی از دعاهای معروف در ستایش خداوند دعای جوشن کبیر است که شبیه جملات و واژه‌های آن در محراب مسجد حکیم اصفهان (۱۰۲۸) و تزیینات داخل مسجد کبود تبریز (۸۷۰) دیده می‌شود. «سبحان الله، الحمد لله، الله اکبر، الملک الله...». همچنین از قسمتی از این دعا در مناره مسجد جامع سمرقند (قرن نهم) و دیوار مقبره خواجه عبدالله انصاری (۸۲۹-۸۳۳) در گازرگاه هرات (تصویر ۶) استفاده شده است.

۱. شیخ عباس قمی این کتاب دعا را از منابع متفاوتی تهیه کرده که به عنوان مثال می‌توان به بحار الانوار مجلسی، مجمع البیان طبرسی، فضائل القرآن سید قطب الصدیقی، تفسیر الجواهر طنطاوی مصری اشاره کرد.

۲. سوره‌های مبارک یاسین، رحمن، واقعه، جمعه، تبارک، شمس، قدر، زلزله، روم و دخان از جمله سوره‌هایی است که در این کتاب آورده شده است.

تصویر ۶ برگرفته از دعای خوشن کبیر، خط ثلث، حرم خواجه عبدالله انصاری هرات (دوره تیموریان)

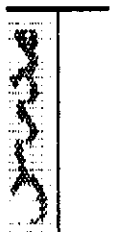

در محراب مسجد حکیم، شکر و ستایش خداوند با نامهای مختلفی در ستاره‌های هشت پر نشان داده شده و در بعضی از آنها نام حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) را به صورت منفرد یا با هم آورده‌اند. همچنین نام دوازده امام با خط زیبای ثلث در حاشیه طاق محراب حک شده است.

در اینجا هنرمند مسلمان توصیف و ستایش خداوند را با ستایش پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) و حتی دیگر امامان شیعه آمیخته است. این نوع کار تداعی افکار شیعی زمان و این پیام است که هر کس به دوستی امامان معتقد باشد به دوستی با خدا دست یافته است.

نوع دوم ادعیه، دعا خطاب به حضرت محمد (ص) است. یکی از این دعاها «صلوات» است که در جاهای بسیاری آورده شده است «اللهم صل علی محمد و آل محمد» (خداوند درود فرست بر محمد و خاندان محمد)، به عنوان نمونه در مسجد امام (اوایل قرن یازدهم)، گنبد مدرسه چهارباغ (۱۰۹۲) (تصویر ۷) و مدرسه کاسه‌گران اصفهان (۱۱۰۲). این دعا یکی از معروفترین دعاها در میان مسلمانان شیعه است که در هر موقعیت و زمانی قرائت می‌شود.

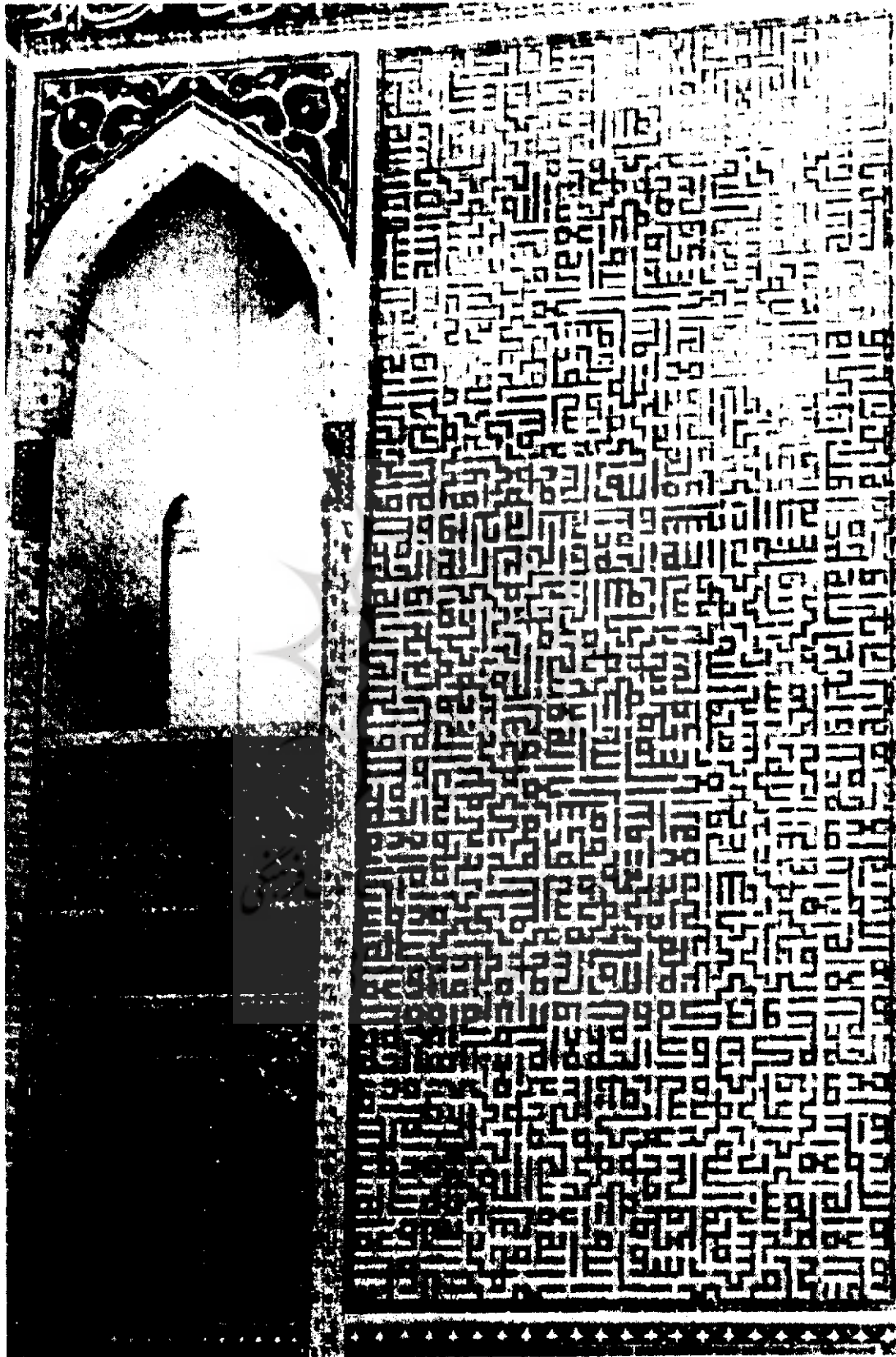
به طور کلی مسلمانان شیعه با این دعا پرورش می‌یابند و بزرگ می‌شوند. «صلوات» دعایی است که خطاب به خداوند، حضرت محمد (ص) سپس به خاندانش که شامل حضرت فاطمه (س) و امام علی (ع)، اولین امام شیعه، امام حسن (ع) صابر زمان و امام حسین (ع) شهید کربلا، و سپس به دیگر امامان شیعه ارجاع داده می‌شود.

تصویر ۷ «صلوات»، کوفی بنایی، گنبد مدرسه چهارباغ اصفهان (۱۰۹۲)

کلمه شهادة یا «لا اله الا الله»، «محمد رسول الله»، غالباً در مساجد دوران تیموری و صفوی دیده می‌شود که در برگیرنده دو اصل اساسی اعتقادات مسلمانان است که اصطلاحاً توحید و نبوت نامیده می‌شوند. یکی از این مکانها مقبره عبدالله انصاری در گازرگاه هرات است که غیر از کلمه شهادة که در این مقبره باز زیبایی خاصی آورده شده است، ستایش خداوند با نامهای مختلفی همچون یار رحمان، یاقادر، یاسبحان و... به چشم می‌خورد. نمونه بعدی متعلق به دوران تیموری در مسجد گوهرشاد مشهد (۸۲۲) است که کلمه شهادة زینت بخش گنبد با عظمت آن است [۸].

تصویر ۸ شیعی شهاده، کوفی بنایی، مسجد جامع یزد (از زمان آل بویه به بعد)

اماد برخی مساجد و اماکن مذهبی دوران تیموری و صفوی مابه جمله دیگری برمی‌خوریم که به کلمه شهادة اضافه شده است و آن «علیاً ولی الله» (علی دوست و یار خداوند است) است که به امامت از اصول شیعه اشاره دارد. مکانهایی که در آن از این نوع کلمه شهادة یا به عبارتی دیگر شهادة شیعی استفاده شده فراوان است، به عنوان مثال می‌توان به مسجد جامع یزد (از قرن پنجم به بعد) (تصویر ۸)، مسجد جامع کرمان (از قرن هشتم به بعد)، مسجد جامع ورزنه اصفهان (۸۴۸)، شبستان کنبیدار مجموعه بندر آباد یزد [۹] (۸۷۸)، مدرسه مذهبی نیم‌اورد (قرن دهم) (تصویر ۹)، مسجد آقانور (اوایل دوره حکومتی صفویه) و مسجد جامع اصفهان اشاره کرد. در اینجا حضرت علی (ع) به عنوان جانشین پیامبر (ص) و امیر المؤمنین توصیف شده است.

ترکیب کلمات الله، محمد (ص) و علی (ع) در این گونه نمونه‌ها اعتقادات مسلمانان شیعه زمان را نشان می‌دهد، روشن می‌سازد هر آنکس به عشق خداوند معتقد باشد می‌باید به دوستی پیامبر (ص) و امام علی (ع) اعتقاد داشته باشد.

در این مثال هنرمند سعی کرده است که ارزش و والایی حضرت علی (ع) را به عنوان یار خداوند و محترم در نزد او به نمایش درآورد؛ همچنین بیان کند حضرت علی (ع) دانش و علم کافی در رابطه با اسلام دارد که به عنوان فردی اهل دین و عالم در نظر گرفته شود. او قابل ستایش است و از ما به عنوان مسلمان انتظار می‌رود که او را دوست داشته باشیم و ستایش کنیم.

تصویر ۹: شیعی شهاده کوفی بنایی، مدرسه تیماورد اصفهان (قرن نهم تا یازدهم)

«الله، محمد، علی» با همین تقدم و تأخر در خیلی از مساجد و اماکن مقدسه دوران تیموری و صفوی دیده می شود. برای مثال در ایوان ورودی آق سراى در شهر سبز (۷۴۸) متعلق به زمان تیموری، نامهای «محمد و علی» را به شکل کوفی بنایی نگاشته اند. در مدرسه کاسه گران اصفهان (۱۱۰۲)، نامهای «الله، محمد، علی» جداگانه بر سقف این مدرسه نوشته شده است. در شهر سبز در سمرقند (۷۷۶-۷۸۲) می باشد (تصویر ۱۰) نیز نامهای «الله، محمد، علی» بر دیواره ورودی و جداگانه بر دیواره مناره نگاشته شده است. کوفی تزیینی حاشیه گنبد شامل این جمله است: «البقاء لله»، (ابدیت مخصوص خداست). دیوارها به نامهای مبارکه «الله، محمد، علی» به خط کوفی بنایی مزین شده اند [۱۰]. کاربرد این نمونه از تزیینات کتیبه ای دعاگونه همچنین در مدرسه تیماورد، مسجد امام اصفهان (اوایل قرن دهم) و امامزاده محروق نیشابور (دوران صفویه) دیده می شود.

تصویر ۱۰ «الله، محمد، علی» کوفی بنایی، شهر سبز سمرقند (۷۷۶-۷۸۲)

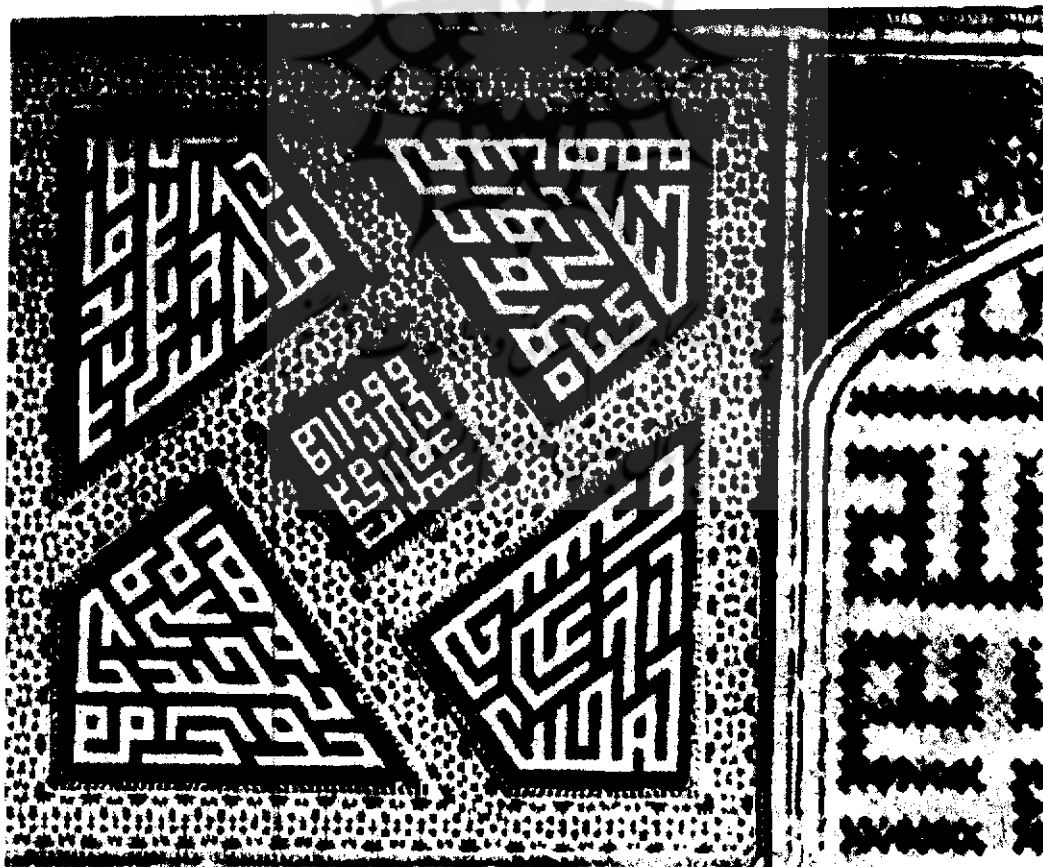
همان طور که از مثالهای بالا فهمیده می‌شود ترتیب نامهای «الله، محمد، علی» در هر دو دوره تیموری و صفوی به کار برده شده است. اما استفاده از نام علی (ع) مشخصاً در مساجد و اماکن مذهبی زمان صفوی بیشتر است. نکتهٔ دیگر اینکه در همهٔ این موارد، هنرمند سعی کرده است که ترتیب آوردن نامهای «الله، محمد، علی» را حفظ کند و هرگز نام محمد (ص) را قبل از الله و نام علی (ع) را قبل از پیامبر (ص) نیاورده است.

گروه بعدی کتیبه‌ها در ستایش حضرت علی (ع) بتنهایی است. هنرمندان مسلمان دوران تیموری و صفوی با نوشتن دعا خطاب به حضرت علی (ع) بر زمینه و اشیاء مختلف، احترام و اعتقاد قلبی خود را نسبت به آن حضرت اعلام می‌داشتند. کتیبه‌های درهای چوبی امامزاده ابراهیم که در تاریخ (۹۷۲-۹۷۳) ساخته شده است، نشاندهندهٔ عقاید شیعی بانی بنای امامزاده یا خطاط هنرمندی است که این خطوط را بر در چوبی حکاکی کرده است. این مثال خوبی از حکاکی

چوب به صورت تزیینی از زمان صفویه است. نام علی (ع) چهار مرتبه به صورت کوفی تزیینی در قسمت بالایی در و همچنین در قسمت پایین سمت راست تکرار شده است [۷]. در بخش بزرگتر در (قسمتهای بالایی و پایینی) «ناداً علیاً مظهر العجائب» به خط ثلث زیبایی جلوه می‌کند.

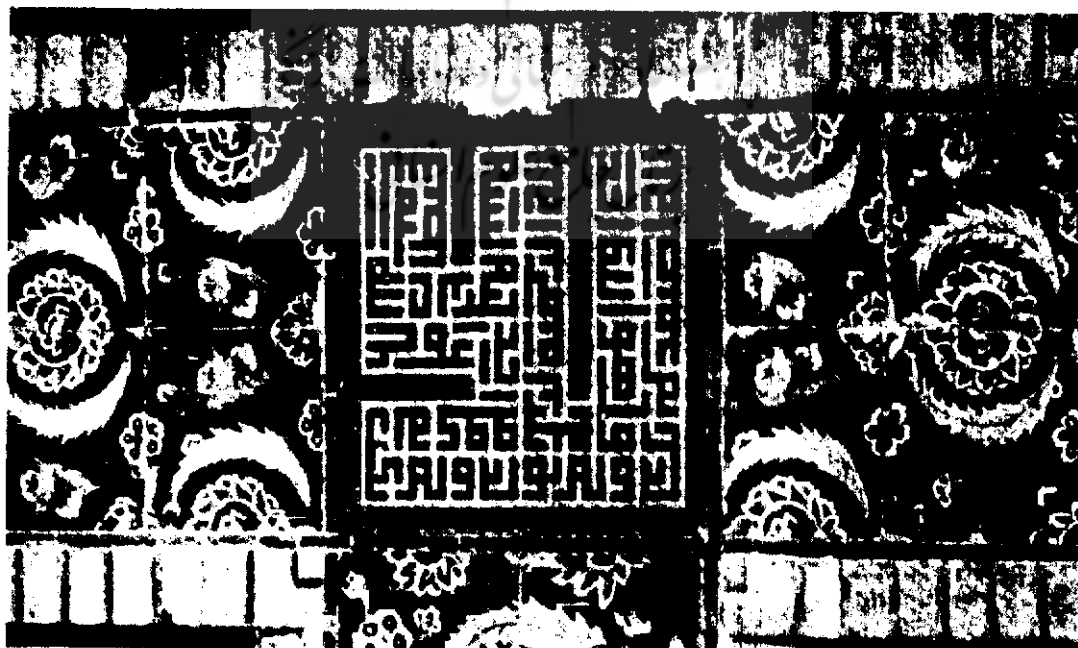
تجدده عونالک فی النوائب در ترجمه خطوط می‌خوانیم «کل هم و غم سینجلی» حضرت علی (ع) را دوا و شفای هر بدبختی در می‌یابی و ای علی ای علی ای علی هر غم و اندوهی با یآوری و نگهبانی تو بر طرف خواهد شد. در مسجد جامع اصفهان (تصویر ۱۱) نیز از این دعا استفاده شده است. متوسل شدن به حضرت علی (ع) در مصائب و سختیهای یکی از جلوه‌های دلبستگی به اهل بیت در میان مردم زمان است که علی را تنها یاور خود در مقابل مشکلاتشان می‌یابند.

تصویر ۱۱ «ناداً علیاً مظهر العجائب»، کوفی بنایی، مسجد جامع اصفهان (از زمان آل بویه به بعد)

«علی علی علی» یکی از مشهورترین شکل‌های تجلی امام علی (ع) در کتیبه‌نگاری است که تقریباً در بیشتر اماکن مقدس دوره صفوی و بعضی از اماکن دوره تیموری دیده می‌شود. از این کلمه مبارک همراه با تکرار فراوان هنرمندان خوشنویس برای تزیینات اماکن مقدس دوران تیموری و صفوی استفاده کرده‌اند. از این گروه تزیینات کتیبه‌ای می‌توان به آق سرای در شهر سبز (۷۸۱-۷۹۹)، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد جامع میرچخماق یزد (۸۴۱)، مدرسه غیاثیه خردگرد خاف (۸۴۵)، مسجد جامع ورزنده (۸۴۸) و صحن عباسی مشهد (تصویر ۱۲) که در این تصویر کلمه علی با استفاده از خط کوفی بنایی نوشته شده و در درون حرف آن سوره توحید آمده است، اشاره کرد [۸].

از این گروه می‌توان به پارچه یا پوشش مقبره شخص مقدس شناخته نشده‌ای اشاره کرد که مقبره وی در این زمان وجود ندارد. این پوشش پارچه‌ای با استفاده از خط ثلث جلی تزیین یافته که البته حضور خط نستعلیق ریزی در واحدهای تزیینی در این پارچه قابل توجه است. خطوط ثلث بیانگر قدرت خارق العاده علی (ع) است که جایگاه ویژه نزد شیعیان دارد: «ناداً علیاً مظهر العجائب» خطوط ثلث کناری هم تکراری از اولین آیه سوره نصر است: «نصر من الله وفتح قریب» [۷].

تصویر ۱۲ «علی» در سوره توحید، کوفی بنایی، صحن عباسی مشهد (اوایل قرن یازدهم)

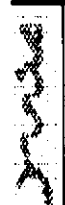
گروه بعدی دعاها، خطاب به حضرت فاطمه (س) و دو امام معصوم، حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است که هر سه آنها بر طبق تاریخ اسلام، رابطه روحی، عاطفی و عقلانی خاصی با پیامبر داشتند. واژه حسنین که به امام حسن (ع) و امام حسین (ع) اشاره می‌کند مورد استفاده مکرر پیامبر (ص) به هنگام خطاب به آنها قرار می‌گرفت.

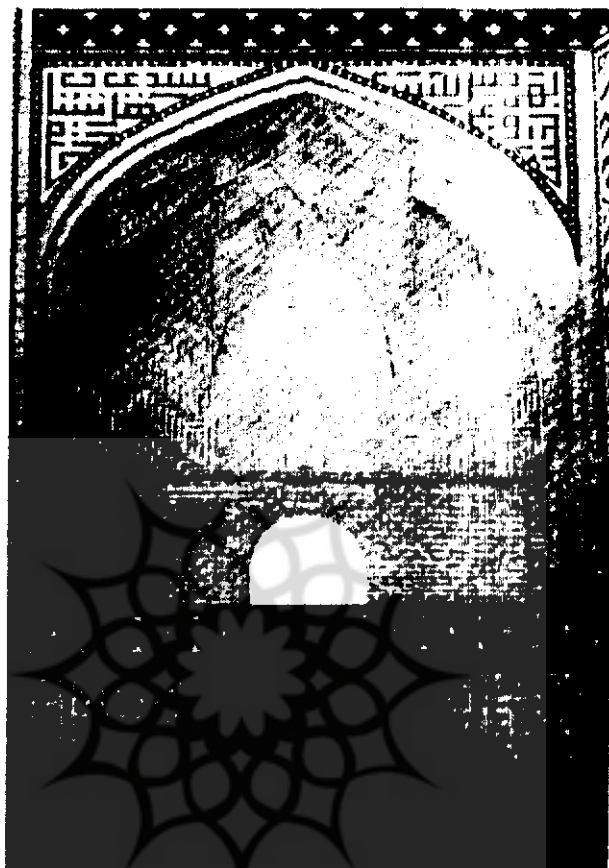
آن دو نوه‌های پیغمبر بودند که از اوان کودکی رابطه تنگاتنگ و نزدیکی با پیامبر (ص) داشته و در آغوش یا بر سر زانوی او بزرگ شده و بخوبی پیامبر و پیامش را درک کردند. در خیلی از موارد پیامبر از آنها به عنوان «سیدی شباب اهل الجنة» (دو آقای جوانان بهشت)، یاد کرده است [۱۱].

در مثالهایی که در زیر خواهد آمد هنرمند عشق و علاقه و توجه خود را به حضرت فاطمه (س) و حسنین (ع) با استفاده از جمله‌هایی زیبا که ستایشگر آنهاست، بیان می‌کند. در سردر بازار میر چخماق یزد (تصویر ۱۳) به تاریخ ۸۴۱ متعلق به زمان تیموری، مثال خوبی در رابطه با ستایش این دو امام عزیز دیده می‌شود: «اللهم صل علی شباب اهل الجنة الامام حسن (ع) و الامام حسین (ع)».

(خداوندا، سلام و درود خود را به دو آقای جوانان بهشت امام حسن و امام حسین (ع) بفرست).

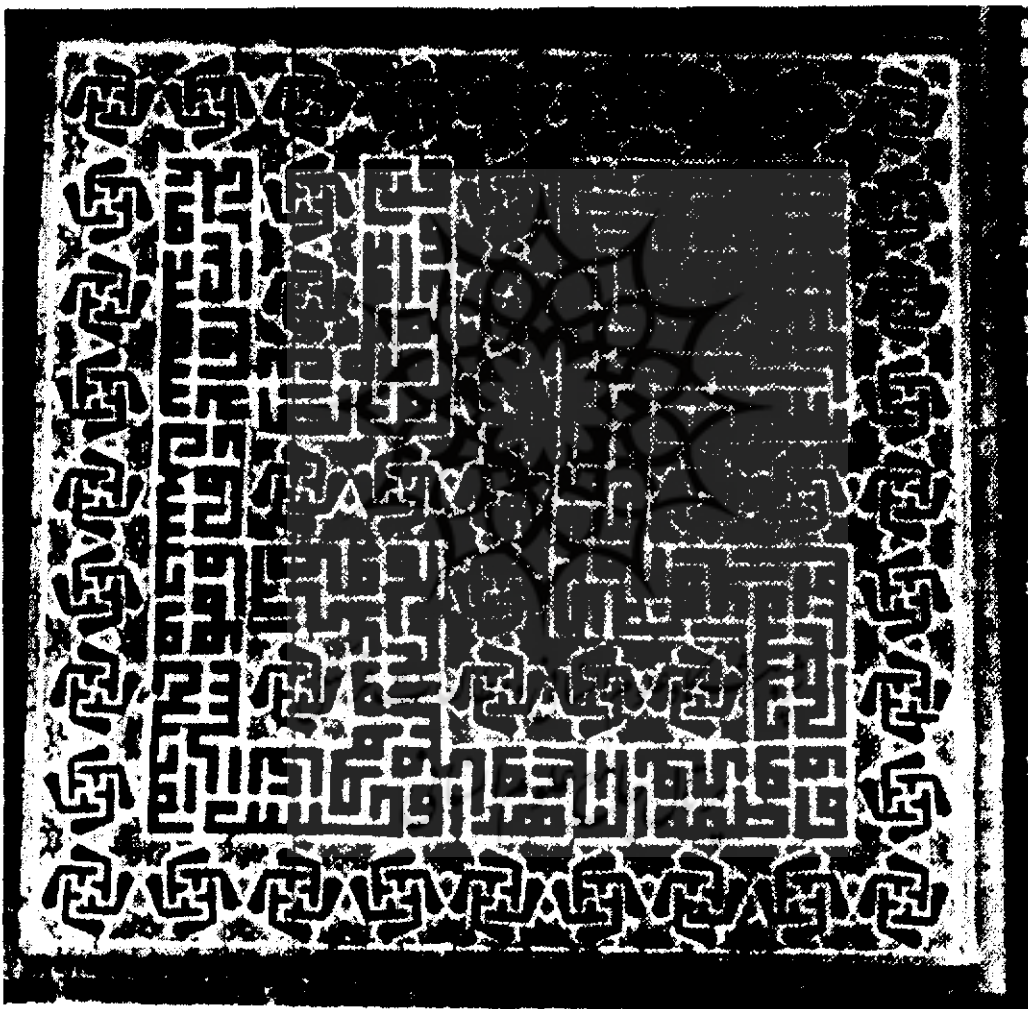
در ادامه این جمله هنرمند خطاب به حضرت حق می‌نویسد: (محمد ص) آخرین فرستاده خداست او رئیس همه پیام آوران، شفیع همه گناه کاران و برکتی برای دنیاست، خداوندا، سلام و درود فرست بر حجة ابن الحسن، آقا امام زمان).

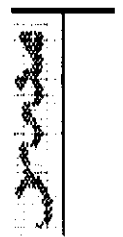
تصویر ۱۳ «فاطمه زهرا، حسن مجتبی و حسین شهید کربلا»، کوفی بنایی، بازار چخماق یزد (دوره تیموریان)

برگنبد مسجد امام امجدیهان (اوایل قرن یازدهم) بیان مشابهی در راجه با خاندان پیامبر (ص) به چشم می‌خورد. (و فاطمه زهرا و حسن مجتبی و حسین شهید کربلا). در این جمله حضرت فاطمه (س) به عنوان روشنی بخش، امام حسن (ع) به عنوان مجتبی و امام حسین (ع) به عنوان شهید کربلا توصیف شده است. این جمله بخش شناخته شده‌ای است. از بسیاری از دعاهایی که خطاب به امامان در کتابهای دعا ذکر شده است. استفاده از این دعا در برگنبد مسجد امام، اعتقادات و سیاست مذهبی حامی و مشوق ساخت مسجد، شاه عباس، بازگو می‌کند که از این طریق در جهت تشویق و تقویت اعتقادات مذهبی مردم می‌کوشیده است.

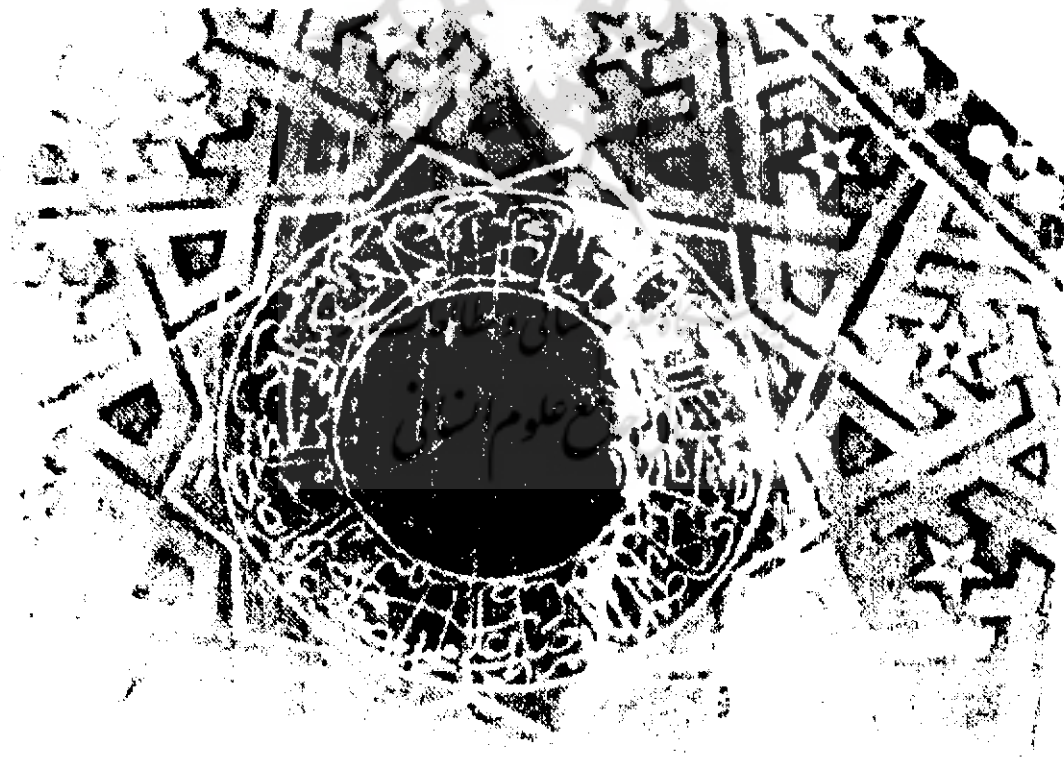

تصویر ۱۴ «دعا و ستایش دوازده امام»، کوفی بنایی، مسجد میر چخماق یزد (دوره تیموریان)

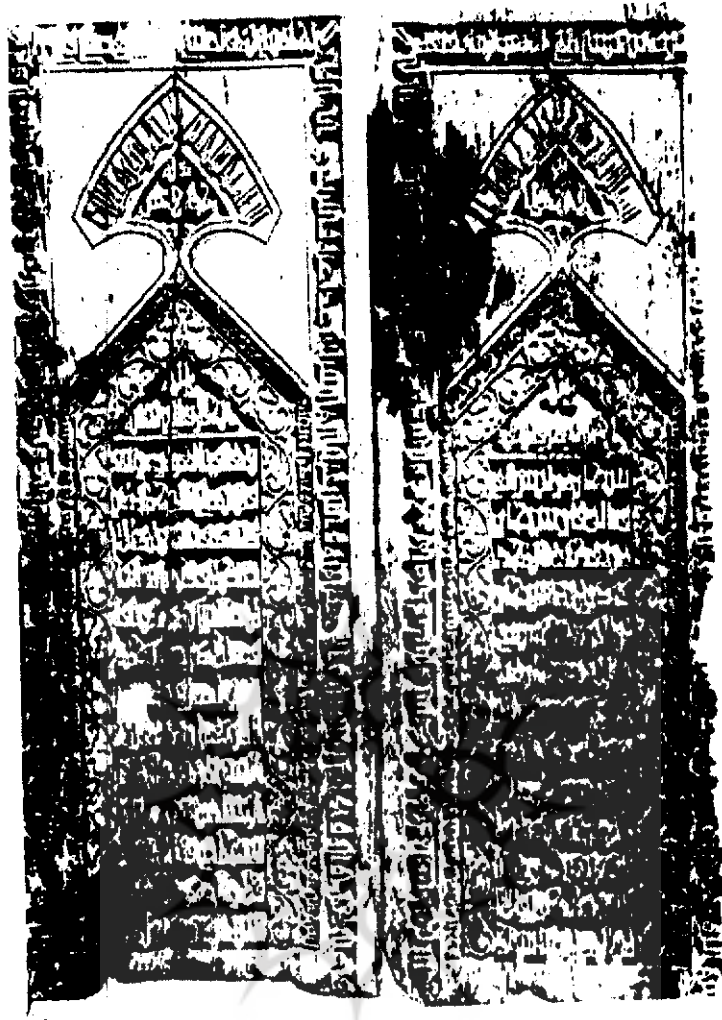
بر طبق عقاید شیعی، دوازده امام جانشینان بر حق پیامبرند. آنها دانش کافی و عمیق در رابطه با اسلام دارند و معصومند. ستایش دوازده امام هم در مثالهای زیادی آورده شده است، مانند

مسجد جامع میرچخماق یزد (تصویر ۱۴)، مسجد جامع بندر آباد (۸۷۸) (تصویر ۱۵)، گنبد مقبره شاه اسماعیل در اردبیل (اوایل قرن دهم)، در چوبی امامزاده اسماعیل اصفهان (۹۷۲-۹۷۳) مقبره امام علی (ع) در نجف (تصویر ۱۶)، مقبره پیربکران لنجان (دوره ایلخانیان) و محراب مسجد شیخ لطف... اصفهان.

تصویر ۱۵ «عاشق و ستایش دوازده امام»، ثلث، منبر مسجد بندر آباد (دوره تیموریان)

تصویر ۱۶ «دعا و ستایش دوازده امام»، کوفی بنایی، مقبره امام علی (ع) در نجف (دوره آل بویه)

بهترین مثال از این نوع دعاها و ستایشهای مربوط به دوازده امام که می‌توان در اینجا به آن اشاره کرد رحلی [۸] است از چوب متعلق به زمان تیموریان. در دو قسمت کوچک بالایی این رحل زیبای بزرگ نام «الله» چهار مرتبه با خط ثلث حک شده است. اگر کمی دقت کنیم در می‌یابیم که در زیر هر یک از «الله»ها، نام علی (ع) با هنرمندی و ظرافت خاصی به طرز مخفی کنده کاری شده است. که عشق علی همیشه در قلب مسلمانان آزاده و آگاه وجود داشته است و شناخت «الله» با شناخت علی (ع) در هم آمیخته است. در قسمت پایین این رحل با خط ثلث بلند و زیبایی، صلوات بر پیامبر (ص) و دوازده امام با ظرافت و هنرمندی خاصی حک شده است. قسمت پایینی رحل که در حقیقت حمایت کننده بخش بالایی است که قرآن بر روی آن قرار می‌گیرد، نام دوازده امام را بر خود

دارد. این موضوع را می‌توان اینگونه تفسیر کرد که مسئولیت دوازده امام در حقیقت حمایت و محافظت از پیامها و آیات قرآنی است.

اهمیت کتیبه‌های دعا در این است که یادآور حضور خداوندند، نتیجتاً شخصی که دعا را قرائت می‌کند به نوعی عرفان و تصوف دست می‌یابد. معنویتی که با قرائت ادعیه‌های حک شده بر در و دیوار مساجد و دیگر اماکن مذهبی در شخص مسلمان ایجاد می‌شود تقرب او را به خداوند و ائمه بیشتر می‌کند. قلب او را از شبهات و هر آنچه که حجاب بین او و خداوند است پاک می‌گرداند. او با آمادگی بیشتر، حضور قلب و توجه به عبادت در خانه خدا می‌پردازد.

دسته سوم کتیبه‌های زینت بخش اماکن مذهبی، گروه احادیث قدسی و نبوی هستند.

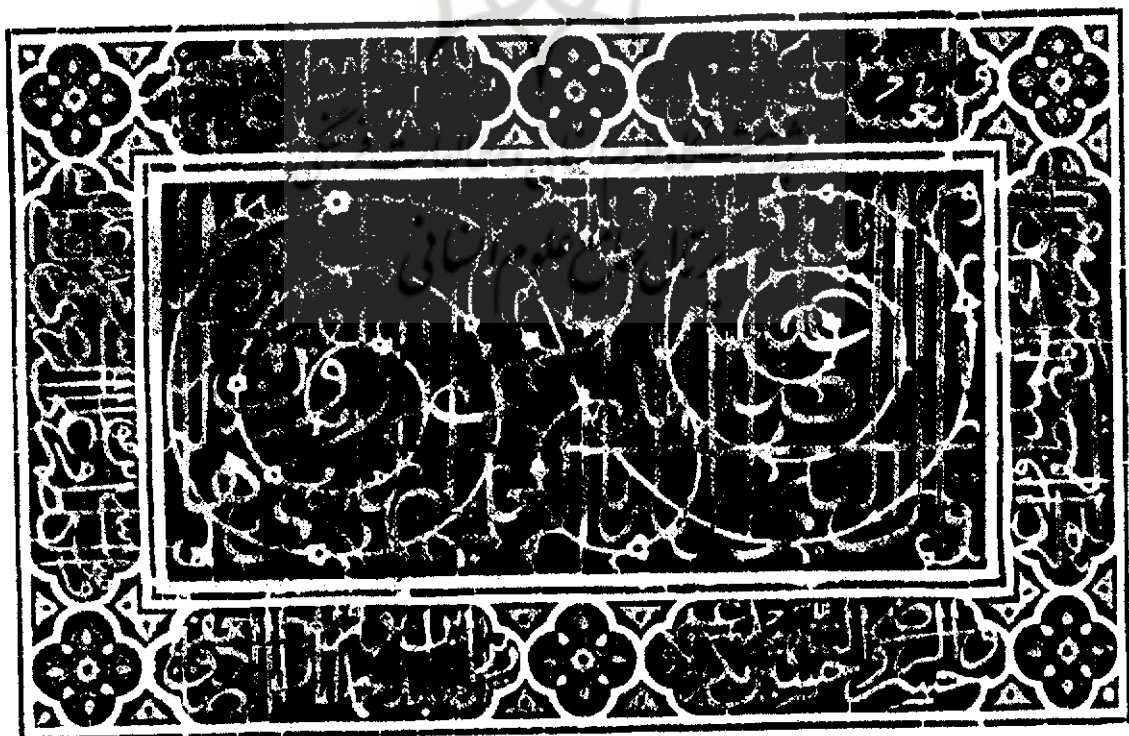
۴- احادیث در کتیبه

استفاده از احادیث هم نوع دیگری از کتیبه‌نگاری است. حدیث که بازگوکننده و منعکس‌کننده کلمات پیامبر و امامان است در کتیبه‌نگاری در هر دو زمان تیموری و صفوی استفاده فراوان دارد. در صحن بیرونی مجموعه بقعه شیخ صفی، مدرسه مذهبی نیم‌ورد (تصویر ۱۷) ایوان ورودی مسجد جامع اصفهان حدیث معروفی از پیامبر (ص) نقش بسته است: «انا مدینه علم و علی بابها» (من شهر علم هستم و علی در ورودیه این شهر است).

بهترین مثال از این نوع حدیث، در مرکز تابلوی کتیبه‌ای (تصویر ۱۸) مربوط به امامزاده هارون ولایت اصفهان آمده است که جفت آن هم اکنون در مجموعه خصوصی دیوید در کپنهاگ دانمارک نگهداری می‌شود و متعلق به اواخر قرن نهم است. در این جمله پیامبر خودش را شهر علم معرفی می‌کند و علی را شرط ورود به این شهر می‌داند. این حدیث [۱۱] اشاره دارد به پیامبر که دارای دانش کامل است و حضرت علی (ع) که کلید ورودی به این شهر علم است. هر کس علم و دانش بیشتری در رابطه با پیامبر و پیامش می‌خواهد باید با علی (ع) آشنا باشد. به دنبال این جمله، جمله‌ای دیگر در این کتیبه آمده است که پیامبر (ص) با اشاره به امام علی (ع) می‌گوید: «انت منی بمنزله هارون من موسی» «سبب تو به من همانند نسبت هارون است به موسی». [۱۲]

تصویر ۱۷ «انامدینة العلم و علی بابها»، کوفی بنایی، مدرسه نیماوردا اصفهان (قرون نهم تا یازدهم)

تصویر ۱۸ «انامدینة العلم و علی بابها» ثلث، کتیبه امامزاده هارون ولایت اصفهان (اواخر قرن نهم)

در مراجعه به تاریخ پیامبران در می‌یابیم که برادر حضرت موسی (ع)، هارون، او را در رساندن پیام خدا به مردم همراهی می‌کرد و در غیبت حضرت موسی (ع) او مسئولیت پیام‌رسانی و انجام وظایف پیامبری را بر عهده داشت. بنابراین حضرت موسی (ع) به هارون، برادر و فادارش متکی و وابسته بود. در این حدیث پیامبر (ص) عنوان هارون را به حضرت علی (ع) می‌دهد تا نشان دهد که حضرت علی (ع) هم در واقعیت مهمی همانند هارون در مقابل پیامبر دارد و او تنها کسی است که خواهد توانست بخوبی مسئولیت جانشینی و پیام‌رسانی، پیامبر را انجام دهد. در حاشیه این تابلوی کتیبه‌ای، دعا به درگاه دو ائمه امام، سلام به ایشان و ستایش آنان وجود دارد که قابل توجه است. این نمونه رحل و دیگر مثالهایی که نقش این حدیث نبوی را دارند منعکس کننده عقاید شیعه هنرمند، مشوق او و مردمان زمانش است. این یکی از دلایلی است که چرا هنرمند از این حدیث برای زینت بخشیدن به اماکن مذهبی زمانش از جمله این رحل قرآن استفاده کرده است. در مدرسه مذهبی چهار باغ اصفهان متعلق به زمان صفویه مثال دیگری در این زمینه وجود دارد که خداوند می‌گوید: «لی خمسة بهم حر الجحیم الحاطمه المصطفی والمرضی و ابناهما و الفاطمه» من پنج شخص دارم، که آتش مشتعل جهنم را برای آنها خاموش می‌گردانم، (محمد مصطفی (ص)، علی مرتضی (ع)، حسن (ع)، حسین (ع) و فاطمه (س)) [۱۲]. در این مثال به پنج شخص اشاره شده است که در میان اهل شیعه به پنج تن معروفند. پیامی که از این حدیث قدسی [۱۲] گرفته می‌شود این است که این پنج تن امتیازات و موقعیت همسان یکسانی در مقابل خداوند دارند. خداوند به آنها علاقه و احترامی مشابه دارد. پیام دیگر اینکه دوستی و چنگ زدن به دامن این پنج تن، انسانها را در مقابل آتش جهنم محافظت می‌کند [۶].

۱. احادیث نبوی بیشتری را می‌توان مورد توجه قرار داد که در مساجد زمان تیموری و صفوی به صورت مشترک از آنها استفاده شده است. به عنوان نمونه پیامبر (ص) می‌فرماید: «عجلوا بالصلوة قبل الفوت» این حدیث را برای مثال در آرامگاه تومان آقا در شاه زنده (قرن هشتم) و در گنبد مسجد بی بی خاتم (مسجد جامع) (هر دو در سمرقند) می‌توان یافت. در ایوان جنوب غربی مسجد امام حدیثی دیگر وجود دارد که پیامبر (ص) می‌گوید: «ماصله بین ایمان و بی ایمانی ترک نماز است.» در محراب سلطان محمد خدا بنده واقع در

۵- نتیجه‌گیری

پس از بررسی این مقاله و تصاویر آن، این حقیقت روشن می‌شود که استفاده از آیات قرآنی در کتیبه‌های زمان تیموریان و صفویان از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. همچنین صفویان با علاقه و احترام وافر خود به پیامبر(ص) و امامان(ع) توجه و علاقه بیشتری به استفاده از دعا و حدیث با مضامین شیعی از خود نشان دادند. اما وجود نمونه‌های فراوان این گونه کتیبه‌ها در اماکن مذهبی زمان تیموری و صفوی حقیقت دیگری را بر ما آشکار می‌سازد و آن این مسأله است که هنر خوشنویسی قبل از هر چیز حاصل تفکر متفکرانی است که به حوزه دینی وابسته‌اند و به اصطلاح اهل کتابند.

هنرمند اگر با معانی قرآن انس و الفت پیدا کرده باشد و حقیقتاً زندگی خویش با آن آمیخته باشد، معانی حقیقی قرآن که در عین حال معنای زندگی و حقیقت وجودی او نیز هست بر او آشکار می‌شود. حقیقت معنی قرآن که بدین ترتیب با حقیقت حیات هنرمند همبستگی پیدا می‌کند حقیقتاً وحی الهی است. توفیق در این زمینه بسته به این است که هنرمند خود تماشاگاه راز شود و افقی فرا روی خویش بگشاید که اسرار قرآنی همواره حاکم بر آن باشد. بنابراین خلاقیت هنرمند در این امر جنبه انفرادی ندارد و زیبایی و مفاهیم نهفته در آن، آن رابطه عمیق عرفانی را که با ایجاد و خلق آن اثر مرتبط بوده، اثبات می‌کند.

تکرار فراوان کتیبه‌های قرآنی بر روی دیوارهای مساجد و سایر ابنیه یادآور این حقیقت است که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآن تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و نماز است. اگر بتوان فیضی را که از قرآن کریم سرچشمه می‌گیرد یک ارتعاش معنوی خواند باید

مسجد جامع اصفهان حدیثی دیگر از پیامبر وجود دارد که می‌گوید: «خداوند خانه‌ای در بهشت برای کسی که مسجدی را بسازد خواهد ساخت.»

ادامه از صفحه قبل

این حدیث به سوره توبه ارتباط پیدا می‌کند که در مورد کسانی است که به خداوند و روز قیامت معتقدند و نماز به پامی دارند و می‌گویند اینها همان کسانی هستند که از مساجد خداوند محافظت و نگهداری می‌کنند.

بگویم تمام هنر اسلامی خصوصاً خوشنویسی به صورت کتیبه مساجد و یا خط‌نگاره‌های ظروف و پارچه بالضروره اثر این ارتعاش را در بردارد و این نکته اثبات می‌شود که این گونه هنر از معنای لفظی یا صورت کلام قرآن سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه منشأ آن حقیقت یا جوهر معنوی قرآن است.

کتیبه‌های با مفهوم دعا و حدیث نیز بیان عرفانی دارند و این کیفیت خاص تا اندازه‌ای ناشی از جوشیعی است که در آنها انعکاس یافته است. مظهر و مثل حقیقت معنوی در جهان مادی اولیا هستند که مقام معنوی آنها در سلسله مراتب هستی به منزله قطب عالم است.

بنابراین تشیع متضمن حقیقتی بسیار دقیق و لطیف است. از آنجا که شریفترین هنر بصری در جهان اسلامی خطاطی است، کتیبه‌های منقش بر در و دیوار درونی مساجد و مدارس مذهبی، شخص مؤمن را نه تنها به یاد معانی کلمات آن می‌اندازد بلکه او را متوجه صور روحانی آن و فیضان با جلال و قدرت معنویت نام و کلام ائمه دین می‌کند، که در کتیبه‌ها انعکاس یافته است. بدین ترتیب خوشنویس مسلمان به محیط انسان و مخصوصاً معماری یک جنبه اعتدال و متانت و بصیرتی عقلانی می‌بخشد و به انسان خاطر نشان می‌سازد که همه چیز اثر حقیقت الهی است. چنین است که معماری اسلامی انسان را به مشاهده و شهود سوق می‌دهد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۶- منابع

- [1] Qazi Ahmad, Calligraphers and painters, transl., V. Minorsky, Washington, Freer Gallery Publication, 1959, p.193.
- [۲] امام خمینی، تفسیر حمد، انتشارات محمد، بی‌تا، صص ۴-۱۲.
- [3] Allamah Tabatabai, *Shiite Islam*, Trans. Seyyed Hossein Nasr, London, George Allen and Unwin Ltd., 1975, pp.98-99.
- [۴] الهی قمشه‌ای، مهدی، ترجمه و تفسیر قرآن کریم، تهران، بنیاد نشر و ترویج قرآن، ۱۳۶۳، صص ۴۱-۴۲، ۱۸۸، ۵۵۲-۵۵۳.
- [5] Blair, Shelia S., *Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana*, New York, E. J. Brill, 1992, pp.38-40.
- [6] Lentz, Thomas W., and Lowry, Glenn D., *Timur and the Princely Vision*, Washington, Los Angeles County Museum of Art, 1989, pp.40-46, 80-85, 95, 208-215.

- [7] Welch, A. *Calligraphy in the Arts of the Muslim World*, New York, Dawson, 1979. pp. 55, 150, 154-155.
- [8] ShayestehFar, Mahnaz., *Shiah Artistic Elements in the Timurid to the Early Safavid Periods*, London, Book Extra, 1998. Figs. 29-30. pp. 236-237, 250-268, 280-282.
- [9] Okane, *Studies in Persian Art and Architecture*, Cairo, The American University press, 1995. pp. 137-140.
- [10] Masson M. E., and Pugachenkova, G. A., "Shar – i Sabz, From Timur to Ulugh Beg", Trans. Y. M. Rogers, Iran, Vol. XVI, 1978, pp.103-123.
- [۱۱] مجلسی، علامه، بحار الانوار، ج ۱۴، باب ۱۵، ص ۱۸۵، ج ۴۹، باب ۱۵، صص ۳۴، ۱۲۵، ۱۸۵.

۱۹۳

[۱۲] کلینی، ثقة الاسلام، اصول کافی، ج ۱، صص ۲۴، ۳۴۳.

[۱۳] محمود ماهر النقش، خط بنایی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۹، ص ۱۸۶.

